

Ստորեւ կը նշանակենք թէ ձեռագրի որ էջին որ տողին գեմ ինչ թուանշան գրուած է եւ թէ այդ տողը Վենետիկ տպագրին որ էջին որ տողին կը համապատասխանէ:

Զեւ.		ՎՊ.
226բ, 2	բոցք եւ	79 = 90, 9
14	նն որդեւ պլուր	8[0] = 90, 26
227ա, 17	եղյո պլ գիտեմք	81 = 92, 4
228ա, 19	աւացեալ ի լերին	83 = 94, 14
229ա, 2	ա քորբէի ի միջ	84 = 95, 17
229բ, 1	է եւ որ զգայնաց	86 = 96, 20
242բ, 18	լեր եւ ոչ թագաւ . . .	113 = 128, 13
243ա, 18	ա վանն որդայն	114 = 129, 17
243բ, 4	հանի եւ զնոս	116 = 129, 26
244ա, 1	լինին եւ առաւուտ	116 = 130, 25
250ա, 7	ի զնարածանա	128 = 144, 20
254ա, 18	մի գեղեցիկ	138 = 154, 9
254բ, 9	եան որց	138 = 155, 6
255բ, 1	արդ հասարակաց	141 = 157, 1
259ա, 13	եւ յոյս է թէ	149 = 165, 26
264ա, 6	ինչ ինչ բարի	160 = 177, 13
265բ, 3	այ եթէ լուսնափ	164 = 180, 23

Միեւնոյն գրիչը գարձեալ մի քանի էջերու ստորին լուսնաշնորհու վրայ նշանակած է մի քանի նշնայիսի թուանշաններ եւ տեղեկութիւններ՝ հետեւեալ ձեւով.

Էջ	241բ	գրուած է	44 թուգթ է.
"	257ա	"	մինչ վերջն ծէ թուգթ է.
"	279ա	"	35.
"	285ա	"	30.
"	291ա	"	24.

Ասոնցմէ առաջինն նպատակը յայտնի չէ. միւսները կը նշանակեն բուն նշնայի մինչեւ վերջը մնացած թուղթերուն թիւը:

(Հարաւստիքն)

ՄԱՐԿԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԵՒ Բ. ՏԻԵՉԵՐԻՆԻՆԻ ԹԱՂԱՎՐ

Սկիզբ առաւ վերստին Մ. Խորենացոյ խնդիրը. այս անգամ եւս ի նպատակ մեր ալեւոր պատմագիրին, եւ կը շանադի գահազուրկը միասնադամ իւր գահը բարձրացնել, Էկտարքեպական է այս անգամ եւս հրատարակեալ գրական պայքարին լէքն, որ, ինչպէս կը ցուցնեն ցայժմ ի մէջ բերուած տկար եւ անզոր ապացոյցք, առաջնէն տարբեր պիտի չվերջանայ անշուշտ, եւ պիտի համարուինք, թէ այլ եւս ապարդիւն է եւ աւելորդ շնորհ զխորենացին է գար իջեցնելը, «Հանդիսաւ շարք մը յօդուածներու տպքը հետզհետէ որ թուերու մէջ, որոնցմով կը շանար հայագէտն Կոնիսթանտին մէջ բերել Ձ. գարէն յիշատակարան»

ներ, հաստատելու զխորենացին Ձ. գարէն յառաջ 416—451-է մէջեր, որոնք սակայն ապացոյցք չունենին: Ասոնցմէ ջախջախեալ Մեծ. Հ. Բ. Սարգիսեան հրատարակ իջնալով (ԲՁՄ. 1903 թիւ 11, 12) ուզեց այս անգամ «յարձակողական» գիրքով պաշտպանել գիտահիմն, իբրեւ զնեց առած ի ձեռին «Անտուռ ժամանակագիրն, եւ զԱմեն. որոնցմով սակայն շենք կարծեր որ յաւելուած ըլլայ հակառակորդները զինաթափ բնելու: Հոս մեր նպատակը չէ մի առ մի ցրել Պրոֆ. Կոնիսթանտին եւ այլոց ապացոյցներն, այլ կ'ուզենք նախ պարզապէս համառօտիւ քանի մ'ապացոյցներ յառաջ բերել, որոնք կը գիտեն խորենեան ժամանակի խնդրին վրայ ամփոփ գաղափար մը տալ որ կարելի է մեր վերնագրի գիրքը խնդրելու համար, եւ երկրորդ՝ ցոյց տալ անմիջ թէ հարեանցին «միտայի միտ կողմը» նային ալ բաւական չէ, այլ հարկ է անաշուստ եւ հետազոտել զնեմութեամբ կատարել քննութիւնը:

Ա. Ասոր որ եւ իցէ խնդրոյ տակ չի կրնար ձգուիլ է գարու հայերեն լեզուի նշն գարուն նկարագրական ըլլալը. այս նկարագրական լեզուն տեւեց գրեթէ մինչեւ այն դարուն վերջը՝ թէեւ 460—70-էն սկսեալ զգրկի փոփոխութիւններով: Ձ. գարն եւս ունի իւր յարստ լեզուներ, զորոնք կրնանք կոչել առանձին, այս ինքն այն որ առ հասարակ նամակներու եւ ինքնագիր գրութեանց մէջ կը գործածուէր, եւ թարգմանչական, միտ կողմանէ յաւանաբեր հելլենական գրոց թարգմանութեամբ կը սկսէին հայ լեզուի վրայ բաժանալ ձախլով հայ լեզուն յայնի վրայ, որուն սկիզբը եղաւ իբր 490թին: Լեզուի այս կրկին ոտնէր հաւատարապէս կ'ընթանային նոյն դարուն մէջ, թէեւ անկախ իրարմէ, սակայն հարկը կը տակդէր ի վերջը մտեւնալ իրարու եւ գիրկնդիպառն միանալ այնուհետեւ: Գրաւափ որ իրարու հետ միշտ շփան մէջ էին, որուն իրականանալու սկիզբը կը տեսնենք արդէն Ձ. գարու վերջերն եւ մանաւանդ է—Ը. գարու մատենագրաց քով, որ ժամանակը շատ իրաւամբ կը կոչէ Հ. Մեռնիլիւնա «յունական կամ խորենեան» գար: Ասոր վկայ կիցած են Ձ. գարու ինքնագիր գրութիւններն. որոնք պատահէ հելլենաբան արտաւ: Արդ՝ Մ. Խորենացին, որ իւր Պատմութեան մէջ ինքնը իւր «նկարագրական» ցուցցուցած է, ինքեին կը հետեւի թէ է գարէն յառաջ թող թէ Ե. սկիզբէնից գարուն, մասնաւորաբար չէր կրնար ըլլալ: Հ. Սարգիսեան իբրեւ աննշանակ փաստ առ ոչինչ համարելով խորենացոյ յետմութեան համար Հանդիսին մէջ (1903 էջ 222) յառաջ բերած անկերպիլ «ոչ-ցոյց», ի մէջ կը բերէ Դաւթի Անյաղթի եւ այլոց ժամանակն եւ ոտն, որոնք բոլոր Յօդուածներին թէեւ է. գարուն գրուած, սակայն աւել լուր լեզու գործածած են քան խորենացին:

չին յիշատակած, ինչպէս քաջ կը վկայէ Հիւրիոս ֆահնայայապետը (461—8) այն գէպքն, որով Մակեդոնի համաժողովը թիւթեօր Արեւմտեան պետութենէն վնասեւ տուաւ: Փոխընդ Գ. 485ին գեռ. 3 ժողովը կ'ընդունին, այսինքն Նիկիայի, Եփեսոսի եւ Բաղիկեղոսի: Նոյնպէս եւ Փեղատիոս (492—496) թէեւ յայտնապէս կը դատապարտէ զՄակեդոն Արեւոյի, Նեստորի եւ Եւստակիոս Տէո: Դուռնանք դարձեալ Արեւելք: Զ դարեւ վերջն անթիւ վկայութիւններ կը գտնենք, որոնք 381ի ժողովն քաջաճանօթ կը հրատարակեն. այսպէս Աղեքսանդրիայի Թեոդոս պատրիարքը կը ճանշնայ 585ին Կ.Պոլսոյ ժողովն համապատիւ լինաներուն հետ, նոյնպէս Միտրիսպէ: Արաբացի Բիւստանայք կը խոստովանեն «Հաւատամք ի Ս. Երրորդութիւնն ըստ մեկնութեանց ժողովոցն Նիկիայի, Կ.Պոլսոյ եւ ժողովոյն Եփեսոսի, որ ընդգէմ Նեստորի եւ Աղոյնարեայ գումարեցան», Միտրեանայ խափնեալ ամենացոյցին մէջ Ամէնը (Փեղատիոյ) ամսոյն մէկին կը կարգադրէ՝ յայտն աւուր տանելը զՅեշտոտակ ճէՏ Տարցն որդ աւ. թագաւորութեամբն Թեոդոսի Մեծի ի Կ.Պ. գումարեցան: Ասորի Նեստորականք եւս ծանօթ չենք: Զ դարեւ յառաջ, ասոր յայտնի վկայ կեցած եւ Դագիշլիյի ժողովն (յսմի 423—4), որ միայն Նիկիայ, Ամէնիկոյ, Գառգալայ, Ղազարիկիոյ, Նեոկեսարիոյ սինոդոսներն կ'ընդգրկեն: Նոյն պէս Զ դարուն սկիզբներն Մար Արա իւր կանոնադրոց մէջ միայն Նիկիայ եւ Բաղիկեղոսի եւ ուրիշ քանի մը երկրորդական ժողովները կ'ընդգրկեն: Առաջին ռոգամ Յեշտոտակ Ա. յոյն 585—6ին գումարեալ ժողովոյն մէջ կը պատահինք, որոնք կը դառնան իրենց միջնորդ Հաւատոյ՝ «հաստան Յովհիցն որք ի Նիկիայի եւ Նիկիայի, եւ չէ՛Տիցն որք ի Բիզանդիոն ժողովեցան», Զ դարեւ վերջն անթիւ յիշատակութիւն կայ, զորոնք մի առ մի յառաջ բերելը մեր խնդրոյն համար աւելցանք ի համարենք:

Այս ճշմարտութիւնն կը հաստատէ եւ մեր մատենագրութեան պատմութիւնն, զոր հարկի է մանրամասն քննել: Կորին, որ կը բերէ իւր «Վարք Ս. Մատթէի Վարդապետի», զործը 445—50 ըստ Հ. Գաթթրոնեանի, երբ կը պատմէ իւր եւ ընկերակցոց Կ.Պոլսոյ դարձն ի Հայոց, կ'ըսէ՝ «Եւ Նիկիայի եւ Եփեսոսի խնամ: Կային երեսնով աշխարհին Հայոց» (Կորին. Վեներ. 1894, էջ 33.) եւ Սուսն կորին «Բաղամ շնորհաբեր Տայրապետացն առաջութեամբն եւ Նիկիայ եւ Եփեսոսի Ս. ժողովոցն կանոնողքն» գործածը լինէին յաշխարհն Հայոց եւ ի Հայրենիս իւրեանց» (Անդ. մանրագիրն եւ Սոփ. Հայոց. ԺԱ. էջ 17.) ըստ այսմ կորին եւս չի գիտեր Կ.Պոլսոյ ժողովոյն նկատմամբ որ եւ իցէ բան: Արդ եթէ ճանշնային Հայք կամ նոյն իսկ Կ.Պոլսոյն դարձողներն 381ի սինոդոսն իրեն «ափեղբորական», անհնարին եր որ չբերեն նաեւ Բ. Տիեզերական

ժողովոյն կանոնները, մանաւանդ որ իրենց ըստ մասին աւելի գիւրդին էր ասոր ճշգրիտ կանոնները գտնենք բան Նիկիայ ժողովոյնը: Նոյն իսկ Ս. Սահակ եւ Մաշտոց չեն խոստովաներ ընդ Նիկիականին եւ Եփեսոսականին Բ. ժողովը. այն Սահակն, որուն Հայոց Ներսէս ըստ խորհրդանշոյ՝ նոյն ժողովոյն ներկայ գտնուած է եղեր:

Պրկիզ առ. «Ս. Սահակ եւ Մաշտոց, զորս թղթին մէջ կ'ըսէ՝ «ի միաբանութիւն եկին ամենայն եպիսկոպոսք Հռոմոցն (յԵփեսոս), ունել հաստատուն զուսմին Երեւ հոգեւորցն հասարո, եւ նշովեցին զՍ մի որ իշխեսցէ զնել նորածին ինչ եւ օտարոսի հաւատոս», (Գիրք Թղթոց. էջ 1.) Ըստ այսմ չկայ հրատարակութիւն 381ի ժողովոյն վրայ, որ աւելի կը հաստատուի, եթէ ի նկատմանս նաեւ այն կէտն, թէ Մակեդոնի միջնորդութիւնն իշխովը հանդերձ եւ ոչ իսկ խոսք կ'ընէ անոր երբ եւ մը նշովեցուին վրայ» (էջ 6.) Նոյնպէս երբ կը բերէ «այլ պահանջ դուք զվարդապետութիւն, զոր ընկալեալ ի հարցն սրբոց եւ Նիկիայի սինոդոսն որ ժողովոյն, եւ զուղիղ սուրբ փառն հաւատոցն հաստատեցին: Եւ զոր վարդապետեցին (յօր. վարդապետութիւն) Սուրբն երանելիք, Բարսիլոն եւ Գրիգորիոս եւ որ միմեզ գամ նման են նոցա, որ սրբութեամբ եւ հաւանութեամբ սուրբ հաւատոս ի նման իւրեանց հաստատեցին, ի հոս ամենայն պաշտամութեամբ կրնար յիշել Պրկիզ 381ի ժողովն, եթէ անոր վրայ սրեւեցէ անգիշտութիւն ունենար, սակայն լուսն է:՝

Ավակոյ Մեկերեցեանցոյն առ Ս. Սահակ թղթին մէջ ալ տարբեր զաղափար չենք գտներ, հոն եւս կ'ըսուի՝ «Առ Հային (Նեստորականք) ի գիրս սուրբս, եւ ոչ ի վարդապետութիւնն Յովհ եպիսկոպոսոցն որ ի Նիկիայոց քաղաքին եւ վճիռ հրամանի ետուն Ս. աշխարհաժողով եպիսկոպոսոցն որ յեփեսոսացն քաղաքին եղև: Ի մի վարդապետ վել զրուս գրեանն (հերեսիփոսոց) եւ այլեւ» (Անդ. էջ 15) առանց խոսք ընելու Կ.Պոլսոյ ժողովոյն վրայ:՝ Ավակոյ Բ. Թուղթն ալ նշանն կը վարդապետէ. կ'ըսուի՝ «Այլ երկիւղածացն Աստուծոյ պարս եւ պահել զիստա հարցն եւ զուսմին Յովհիցն եպիսկոպոսոց սրբոց, զհաստատութիւնն որք մեծաւ ճշմարտութեամբ եւ խորհրդին եւ հրամանաւ Ս. Հոգւոյն ուսուցին մեզ հաւատ, զոր ասեմք համապաղ ի Ս. Եկեղեցիս» (էջ 20.) իսկ Եփեսոսի ժողովոյն նկատմամբ՝ «Սակայն զուսմին

1 Նամակն գրութեան ժամանակը 435 կը գրուի, որ գծաւորս կրկնուի ոչ միայն անոր համար, վասն զի արքայութն Թաւաղաւով գրուած է, այլ եւ վասն զի այն թղթին մէջ կը կարգադրէ՝ «ի միաբանութիւն եկին», (Ս. Հարպէ յեփեսոս) իօսքերն, որոնք դեռ Եսր կատարուած գեղց մը կը նշանակեն: Ըստ մեզ՝ գրութիւնս այն ժամանակից գրուած էր, երբ թարգմանելը տակաւին ի Բիզանդիոն կը գտնուէին մատաւորապէս 431—3թ մէջերը, ինչպէս կը անտեսի «Ազատականի», նամակն:

1 Այս թուղթն Պրկիզ թղթին ժամանակակից է, սոցիալ եւ որ Ս. Սահակոյ առ Պրկիզ գրած թղթին մէջ Ավակոյ թղթին պատասխաններն անմարդկան են, որ եւ Ավակոյ թղթին պատասխանն եղան եւ գրողն փոփոխութեամբ:

1 Այս եւ յարակից խնդրոց վրայ հմտ. ընդարձակորեն C. A. Kneellerի գեղեցիկ յօդուածներն ի թերթին «Zeitschrift für katholische Theologie». Innsbruck 1903, Bd. XXVII, Heft 1, 3, 4, մանաւանդ էջ 391—28 և 789—90:

Ճշմարտութեան յերկուս ցուցանել ոչ կարացին (նշանորակները) քի իմեն հոգաբնն եւ ի ժողովնն որ եղին յեղիստ Մ եւ թէ ասկա աւելի կամ պա- կաս որ ժողովեցան Ս. Եպիփանոսըն յամենայն տիեզերաց եւ եկին միաբանութեամբ, բայց յԱն- տիշեցաւոյն, զնոյն ուսումն (գրեկիականն) հառ- տաստեցին, (Անդ էջ 20) Գարեգալ կը լուսի 381ի ժողովոյն վրայ, Պրոկիոս եւ Ակիլայոս այս վարդա- պետութիւնն զրկաւորաբար կ'ընդունին Սահակ եւ Մաշտոց ինգրեկով միանգամայն աւելին: Այս թղթերէն զբոլումը կը յանձնարարեն թարգման- լաց ք. Վ. Պոլլոն, որ Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնաց ընտրելագոյն օրինակներով դառնան ի Հայոց, որոնք յօժարութեամբ կուտարեցին, ինչ- պէս տեսանք վերը՝ Կորնան քով:

Այս ժամանակեա (445էն) ի վեր մինչեւ Ջ դար ալ չենք հանգիստի Կ. Պոլս ժողովոյն յի- շատաւորութեան:՝ այս լուսութիւնն ինքեան յայտնի ապացոյց է թէ այս ժամանակամիջոցին մէջ եւս անծանօթ էր Հայոց: Այսպէս Ղ. Փարպեցին ոչ միայն չի յիշեր, այլ եւ կարծիք կու տայ թէ եւ ոչ իսկ ծանօթ է նա 381ին տեղի անեցեաց ինգրեց. իւր թղթին մէջ, իբրեւ աղանդապետ հետեւեալներն միայն յաւաք կը բերէ. "ՋԱրխոսի Աղեքանաքացոյ եւ Ապողինարոսի Լաւողիկեցոյ եւ Նեստորի զԱնարքացոյ, եւ զԵւտիքեայ կոռ- տանդինուպոլսեցոյ, եւ Կուսմբրկոյ տարիի որ եւ յետայ Մանի զինքն անուստափիտեաց... զորս Ս. Կաթողիկէ եւ առաքելականն Եփեսոցոյ նոգովեալ եւ արուսըն ընկեցեալ" եւն:՝ Ըստ այսմ կը լուսին Նելումայ, Մակեդոնի անուններն, որոնք Արխոսի Նեստորի եւ Եւտիքեայի պէս տիե- ղերական ժողովէ մը նոգովեած էին: Փարպեցոյ թղթին այս լուսութիւնն միանգամայն վկայ մըն է իւր վաւերականութեան, այսինքն ի գարու վեր- ջին կրտս գործ ըլլալուն, վստան զի Ջ գարուն յայտնի աղանդապետներէն մին էր եւ Մա- կեդոն:

Սպահով ենք թէ ոչ ոք իբրեւ զորաւոր ցուցում ի մէջ պիտի բերէ Մամբրէի Աքերմանոզի անուան ճշմարտութեան ճառերէն սա խօսքը "Արդ զայս դաւանութիւն ընկալուն Հայոց ի Մե- ծէն Գրիգորե եւ ի Ս. Ռեստակիոս եւ յերանէլոնի ներսիւ", ի Տարկէ հոս Ներսիսի անուամբ Ս. Ներս- ան Ս. Պարթեւ եւ կ'իմացոյի, որուն վարդապե- տութիւնն ճառարարիս ուրիշ տեղէ չէր կրնար ծանօթ ըլլալ, բայց թէ խորեանացոյն 381ի ժո- ղովոյն վրայ պատմածներէն, ցորչափ որ Ս. Ներ- սիսի օրեկից վարդապետական գրութիւնն ըն- ծայաւած չէ: Հետեւաբար թերեւս ծանրակշիռ վկայութիւն մը նկատուի այս առիւն ի գարեմ, սակայն հոս կը բաւականանք առ. այժմ ըսելով թէ այս ճառն նաեւ ի գարու օրեկից կ'իջէ շունի, ոչ վրդա- է ոչ Նիւթի կողմանէ: եւ երկրորդ ար-

գէն ձեռագրաց մէջ եւ ոչ իսկ Մամբրէի անունն կը կրէ:՝

Ջ գարու սկիզբներն առաջին անգամ Բար- գենի Ա թղթին մէջ կը հանգիստիք Կ. Պոլս- այ ժողովոյն յիշատաւորութեան եւ այն այնպիսի կերպով մը, որ առ Հայոս մօտ գտնելու ժամա- նակն եւ եղանակն կը մտանէ: Բարգէն թուղթն իւր գրէ "Ի Պարս առ ուղղափառ, Դուռն ժողո- վոյն մէջ, որ դաւանաւած է "յԱնիւստասանն, բորգի ամբ Կաւասայ արքայից արքայի", թղթոյս գրութեան պատճառ եղած են լսանի մը տարրի, որոնք առ Բարգէն դիմած են իբր թէ "առ ի դառնել զճամբիս եւ ուղղափառ հաւատ Ս. Եր- արգաւթեան": Աստիք կը խառնովանին առաջին անգամ "հաւատ ունեիք զայս քի նախնայց հարց մերոց զճմարիտ Եթովիցն քի Նիկիայ ժողովեցոյն, ի ժամանակս Թագաւորութեան Կոստանդիանայի, զոր ամենայն տիեզերք ընկալան եւ ի նոյն հաստա- տեցաւ. ուրբ եւ ընդհանրական կամօրոգիէն եկե- ղեցի" եւն: Բարգէն իւր առած գաւառութեան մէջ այսպէս կը խօսի. "Արդ հարկաւոր է եւ մեզ զերեւոսէն Ս. հաւատոյն զոր երանելի հարցն քի Նիկիա ժողովեցոյն, Եթով կալկոպոսացն ընկա- լեալ պարկիշտութեան... զոր առեալ քի նմանէն (յԱւիտասեայ) Հայոց, եւ նոյնի հաւատովք լուսաւորեցաւ, եւ քի նմանէն յաշրջեցաւ մինչեւ ցայժմ եւ կամք հաստատուի քի նմին", (Գիրք Թղթոց, էջ 43-44) Ըստ այսմ մինչեւ ցայժմ ի մէջ բերուած վկայութիւններէն բացայայտ կը տեսնուի թէ Հայք տակաւին լուր չունին Կ. Պոլսոյ ժողովոյն վրայ: Սոյն թղթին վերջը, ուր Նեստո- րական ժողովութեան վրայ կը խօսի Բարգէն, որոնք իրենց վարդապետութիւններն "առնեն ընդ- դէմ" մեր ուժարութեանը զորոց Գրիգորի եւ Գեոգորի եւ Նեստորի եւ Թեոդորիսի եւ Հաւարի, կանոն է զոր եղին Ակակ եւ Բարծուակ եւ Մանի եւ Պաւղի եւ այլ ընկեցն նոցան" կը մերժէ ըսե- լով "զհայհոյութիւնն զայս ոչ ընկալալ եւ ոչ ընդունիլ եւ ոչ հաղորդիմ եւ ոչ հաւատամք, այլ եւ նոգովեմք, որ այսպէս ուսուցանին... Եւ

1 Մամբրէի Աքերմանոզի ճառք. Աքենտիկ 1894, էջ 53, 54, 55, էջ 35:

2 Կաւասայ 18 տարին օրօշելու համար պատշաճ կը համարինք Հ. Գաթըրեանի "Հանդեպի Հաւատոյ Երկին հրատարակողն սուր եւ միանգամայն ճշգրիտութեան յաւաք բերել, որ ցայժմ մը եւ այլն ուղղորու- թենէն իրիպան էր. "Կաւաս ըստ նորագոյն քննութեանց թագաւորսն է 488ին, ըստ այսմ այս թուղթն գրուած ըլլաւ: Ե 506ին: Սակայն Կաւասայ թագաւորութիւնն իբր 4 տարի ընդհատուեւ Ջամապայ տպագրութեամբ՝ յամին 496: Արդ ինգրե կրտս յառնել թէ ինչպէս կը հաշուէն Հայք Կաւասայ թագաւորութեան տարիներն, արեւելք այս 4 տարին իւր կառավարութեան թուականէն կը հանելն թէ մկտեղ կը գտամբրէն: Հիմաւական ժա- մանակ յայտնի քան է եւ որոշ գիտնք թէ ինչպէս գոր- ծածան են Պարսկաստանեայն եւ մը Հայք. այսինքն թողով մկկի Ջամապայ թագաւորութեան տարիներն, հաշուելով միայն իւր կառավարութեան տարիները: Ըստ այսմ Կաւասայ 188որոր տարին կ'ըլլայ 510 տարին, Հաւա- քանակ հաւատոյ. Աքենտ 1891. էջ 20, 20ա, 20բ, 20գ, 20դ, 20է:

1 Ի Տարկէ նշանակութիւն չունի մը ցուցման եւ ինգրեյն համար Փարք Հայոց ետեղիպոսաց վկայութիւնն, որոնք 457ին քաղկեդոնի Ս. Ժողովոյն հետ կը ճաննան նաեւ Կ. Պոլսոյ 381ի տիեռհոգաբն:

2 Թուղթ Վ. Փարպեց. յ. Վենետիկ 1891, էջ 658:

դնոյն հաստատեցին աստուածային շնորհքն լցեալ երանելի հարցն Յովն. եպիսկոպոսունքն ժողովեալ ի Նիկիայ. Միաբանեցին նմին կանոնի եւ ճշտ ապականութեամբ ուղղափառք ժողովեալ լաւ յոյն ինդոյն ի Կոստանդնուպոլսոյ որոց մէջ միաբանեալ նզովեմք զհակաաւորդան, եւն: Ահի յայտնի եւ առաջին թղթէն հոս Կ. Պոլսոյ ժողովոյն տակ Հայոց ըմբռնած ժողովն. ժողով մը՝ ուր կը գաւազապարտուի Նեստորի եւ իւր նմանաց վարդապետութիւնն. գաւազապարտութիւն մը, որ ոչ թէ 381ին ի Կ. Պ. տեղի ունեցած է այլ 431ին եւ այն Մ եպիսկոպոսներէ յեփեսոս: Ուսկից կրնայ ծագած ըլլալ այսպիսի սխալ մը. այլապէս առհասարակ է մեկնել, եթէ շնորհունիք թէ տակաւին 510ին անդեկութիւն չունենի Հայք տար լիայ. եւ առաջին անգամ իրենց եկող ասորիներէն լսած են, կամ թէ յետասուս ձեռքէ մը լուսանցքի վայ տակցուած է եւ ապա օրինակողներէն ներս առնուած ժամանակ ընադրին Մ եպիսկոպոսունքն ուղղափառք ժողովեալ վասն նորին ինդոյն յեփեսոս՝ դուրս ինկած է: Թէ հետաւոր կրնայ ըլլալ երկորդ կարծիքը կը հաստատուի թղթոյն մէջ գտնուած սա վկայութիւնն՝ Այսպէս հաստատուի որպէս աւանդեցին մեզ Ս. Հարցն. Յովն. եպիսկոպոսն ի Նիկիա, եւ հաստատել ճշմարտութեան, եւ որք յեփեսոս. եւ նզովեմք զՆեստորիս, զԼիւսիս, զԲեռնարիս, զԻնուպորոս, զԹեոփորիս, զԵւսեբիոս, զԿիւրիլ, զԿարմուէն եւն: (Անդ էջ 50), որոնց ամենն ալ Նիկիայ եւ եփեսոս ժողովներէն գաւազապարտուին եւ, բաց ի Եւսեբիոսէն, որ Քաղկեդոնի ժողովէն նզովուցաւ, սակայն կրնայ նաեւ եփեսոսէն գաւազապարտուած Տամարուի: Մտադիր կ'ընենք, որ հոս եւս չէ յիշուած Մարկոսն: Արդ եթէ ուղիւ է մեր այս մեկնութիւնն, այն ժամանակ հարկ է այսպէս հասկնալ նաեւ այն Բ. թղթոյն սա խօսքերն՝ «Հաւանեալ ենք ամենայն իրաք գրեւորք առ ի նոցանք (յԱմատուց, ի Վիւրդէ) եւ նովին վարդապետ հաւատաւք, ի որոց Յովնիցն ժառանգեալ եւ ի ճշմոյն հաստատեալ, ընդգծմ Երեսի, Նեստորի, Թեոփորիս, Կիւրիլիս եւն. չի յիշուիր գարձեալ Մակեդոն. (Անդ էջ 49.) Ինչպէս վերջ ի մէջ բերած վկայութեանց մէջ տեսանք Նիկիայ ժողովն՝ «յեփեսոս, Մ եպիսկոպոսներէ հաստատուած կ'ըսուէր եւ ոչ թէ ի Կ. Պ.: Իսկ եթէ ուղիւք վայրկեան մը բաւական հասկնալ, այն անաւ պիտի տարկուէր ըսել թէ Բարդէն իբրեւ Նեստորական կը մտնէ եփեսոսի ժողովն, որ առհասարակ է, ցորդափ որ Նեստորի եւ նմանաց դէմ նզովք կ'որոտայ:

Բուն վաւերական յիշատակութեան առաջին անգամ կը պատահիք Ասորաց առհերքեալ Բ. դրած թղթոյն մէջ (Անդ էջ 53) հետեւեալ կերպով՝ «ուսուցին հարց ճշմարտութեան Յովն. եպիսկոպոսն որ ժողովեցան ի Նիկիա քաղաք եւ ճշմոյն այն որ ժողովեցան ի Կ. Պ. եւ Մքն որ ժողովեցան յեփեսոս». Ներսէս Բ. Ասորաց տուած Ա. պատմական մէջ կը գրէ. «Աւսուցին հարց ճշմարտութեան Յովն. եպիսկոպոսն որ ժողովեցան ի Նիկիա քաղաք, եւ ճշմոյն ի Կոստանդնուպոլսոյ, եւ

Մքն որ ժողովեցան յեփեսոս: Զայս հաւատ ընդունինք եւ զայս երէն իրաւել, եւն. (Անդ էջ 55, նոյնն 57, 72, 78 եւն) դիտել կու տանք թէ եւսական Մակեդոն ի կարգը հերձուած ողաց չի յիշուիր, այլ միայն անոր, զորոնք Ասորիք յիշած էին. այս ալ ցուցում մըն է թէ Ներսէս ասորիներէ հետեւեալ է Ասորաց թղթոյն եւ ասանցմէ ազգուելով մուծած է Կ. Պոլսոյ ժողովն ալ Նիկիայ եւ եփեսոսի մէջտեղըր առանց ի յաւաքագունէ անդեկութիւնն ունեցալով ժողովոյ լիայ: Որով կը հետեւի թէ 548—9էն յառաջ (վասն զի այս ատեններս գրուած են այս թղթերը.) Կ. Պոլսոյ ժողովն Հայոց ծանօթ չէր կրնար ըլլալ: Գոյնն ապացոյց չէ նաեւ Հայոց Կ. Պոլսոյ ժողովոյն հանգանակին տակաւին Ե գարուն, եւ նոյն իսկ Զ գարն կրտսն ծանօթացած չլլալէն, ինչպէս Բարդէնի թղթոյն մէջ յառաջ բերուած Նիկիական հանգանակի կը հաստատարձայնեն. նոյնպէս Կ. Պոլսոյ ժողովոյն հայ թարգմանութիւնն, որ Զ գարուն կատարուած է: Ինչդիր չի կրնար յարուցուիլ ի հարկէ Կ. Պոլսոյ Բ. ժողովին ճշտ հարց ատեն ի Հայս մաս գտնուելուն, որ ըստ մեզ ուղղակի Ասորաց ազգեցնութեամբն է Զ—Ի գարուն. միաբնայ իսպախ եւս ունին այս ատեն Զ գարուն: Չենք կարծիք գարձեալ թէ մէկ իբրեւ զորուոր ապացոյց առարկէ «Փառք ի բարձուն», երբք, որ հայ ժամադրոց մէջ Կ. Պոլսոյ ժողովոյն կ'ընծայուի: Եւս որ միայն հինքերն վկայ չունինք, այլ եւ ընդ հակառակին. վասն զի Խսորովու Անձեւացւոց Արթիւր մեկնութեան է Սուռ-Յովհ. Խաւատարիկ՝ Սաբա ժողովոցի՝ մէջ եփեսոսի ժողովոյն կը արուի եւ ըստ Հ. Յ. Ազգերեանի Տաթեւացւոյն գրիւած է Կ. Պոլսոյ ժողովոյն ընծայուիլը:

Արդ կ'երգապայքենք ցայժմ բուսաններէն թէ 381ի ժողովն արեւելեայց (Յունաց) մինչեւ 451, Արեւմտեայց մինչեւ 519 եւ Հայոց 548 իբրեւ տիեզերական ժողով ծանօթ չէր: Ըստ այսմ եթէ ուղիւ է ըննութիւնն, այն ինչքն թէ Խորենացին, քանի որ իւր պատմութեան Բ. լգ. դիտուն մէջ 381ի ժողովն իբրեւ տիեզերական կը ծանշուի, չի կրնար այն թուականներէ յառաջ գրած ըլլալ: Այլ շատ եւ շատ ուշ: Այս ճշմարտութեան աւելի դիւրաւ. կրնանք համոզուիլ եթէ բանանք Խորենացւոյ Գ գրքին եւ ուշեւ ուշով կարանք ԿԲ գրիւն, որ կը պատմէ Մովսէս իւր Ճանապարհորդութիւններն եւ ուսման տեղերն: Վաղարշապատէն կը մեկնի Ս. Սահակայ եւ «Գնալ րոպայ, հրամանաւ դէպ ի Եդիպոս — յԱլեքսանդրիա, զոր ժանրաման կը ստորագրէ: Այս կանէն Կնդրեք հետեւցուց Խորենացւոյ վաւերականութիւնն, այն ինչքն 416—440ի միջեւներն ըլլալը: Բայց մեք ընդ հակառակն նկատեցինք

1 Գրեք թղթ. էջ 220:

2 Ճմտ. «Փառք ի բարձուն Եփեզեցւոյ մէջ յառաւան ի ԲՁՄ. 1901, էջ 30—32:

3 ՃՄ. 1903, էջ 330: Ի մէջ բերելով Խորենացւոյ հոս յիշատակած Սեդրակի անունը՝ Յոյանութեան անունը

վասն զի, ինչպէս տեսանք վերադոյն, Աղեքսանդրեան գարոյն — Եկեղեցին չէր ճանաչած առաւել 431ին և Պոլսոյ ժողովին տիեզերականութիւնն. հետեւաբար խորեանացին էւո, ցորտի որ ուսումն հասաւ իր կրկարարնի, այսբերանմամբ կրթութեան պիտի բլլար եւ ոչ այլազգ: Բայց այս անպատճախութիւնն չէ միայն: Ճամբայ կ'ենէ Աղեքսանդրեանը յԱթէնս, սակայն «յիտալիա բունութեամբ անկար հոգոյն. եւ ողորնեալ ի ճարգիտ Ս. Պետրոսի եւ Պաւլոսի, ոչ բազում ի Հռոմայեցոցն կացեալ քաղաքի: և Հռոմ ինչպէս տեսանք քաղաքս վերը, առաջին անգամ 519ին կը սկսէր ի վկայութիւն կոչուիլ. ըստ այսմ ի Հռոմ եւս չէր կրնար սորված ըլլալ: Անկէ կ'անցնի յԱթէնս, ուր սակաւ ինչ մնային ետքը կու գայ ի Բիւզանդիան զառնարկ ի Հայրենիս, ի Բիւզանդիոն թէ ինչ կարծիք կար ՃԾ Տարց ժողովոյն վրայ 448ին, վերը տեսնուեցաւ, ուրեմն խորեանացին հոս եւս չէր կրնար լսած կամ ուսած ըլլալ 381ի ժողովոյն տիեզերական ըլլալը:

Արդ երբ կամ մը լսած է խորեանացին Հարցում մը, որ կը տօրկի զմեզ Խ դարէն զուր Զ—Ի—Բ դարերու մեր հայրենեայ յիշատակաբաններու մէջ փնտռել: Եւ յիշատի ապագային պիտի չլլան մեր քննարկութիւնն, իսկելով տոհմական մատենագրութիւնն՝ դասնք մէկ մասին աղբիւրն է գարու կամուսա կաթուղիոսի «Վասն հաւատայ, թղթի մէջ, իսկ մնացածին՝ Մ. Սուկրտայ եւ «Գիրք Հերձուածոցն»ին մէջ: Բայց յառաջ քան ասոր ձեռնամուխ ըլլալը, տեսնենք նախ թէ արդեօք հնար չ'ըլեղահանուիր գծեւ գրութեան ժամանակն, ի նկատի առնելով անոր պատմութիւնը:

Ամենեւին երկարալութիւն չի կրնար յարուցուիլ խորեանացւոյ ի. զ. գլխուն մէջ ի մէջ բերած ժողովոյն իրեւ տիեզերական ծանօթ ժողով պատմութիւն վրայ: Այսպէս ոչ միայն համարեն հնոթիւնը կ'իմանար, այլ եւ ի հաստատէ խորեանացւոյ բովանդակ պատմութեանը մէջ գործածած ոճն: Նոյն ոճն կը փայլի Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ժողովոց պատմութեան մէջ, որով գրուած է և Պոլսոյ ժողովն: (Աւելորդ աշխատութիւն կը համարենք դէմ առ դէմ գնդին համեմատութեան համար) Եւ խորեանացին ոչ միայն պարագայէս յայտնի ժողով կը պատմէ, այլ առանց կասկածանք իրեն արդէն աշխարհամանկ, եւ այն աւել չ'այց: Վասն զի նոյն իսկ ասոցմէ մին — դժանօթն Ներսէս Պարթեւ, Սիւնհոգոսի ժողովական հարց խմբին մէջ կը բազմեցնէ: Արդ որպէս զի կարենար խորեանացին այսպիսի փորձ մը փորձել, հարկ է ընդունիլ թէ իւր պատմագրութեան ժամանակն երկրորդ տիեզ. ժողովն Հայոցմէ լաւ համակրութիւն գտած էր, այնպէս որ խոր. առանց վարանելու ոչ միայն իւր ժողովներուն համալսանքն է, այլ եւ Հայոց պիտիլն անձնաւորութիւններն մին մասնակցած անոր: Այս կէտն

փոփոխել. սակայն ինչ պիտի կրնայ ունենալ այս ցուցում, եթէ վերջինս մ'ըզուսիրք թէ խորեանցի պղ. տղերքն քաղած է 418—440ի մէջեր գրուած աղբիւրէ:

արդէն ըստ բաւականի իր ցուցնէ խորեանացւոյ յետնութիւնն, այս ինքն 547էն զուր վերջ ըլլալը: Պէտք չ'ենք անուշադիր թողուլ նաեւ այն լուսնութիւնն, զոր պահած են Զ—Ի դարերու հայ մասնագիրք եւ նամակագիրք այս նկատմամբ, երբ առիթ ունեցած են ի վերջոյն ժողովոյն վրայ խօսելու: Վասն զի քանիցս որ յիշատակուած է Նիկիոյ ժողովն, գրեթէ ամեն անգամ յարակից յիշուած կը գտնենք զԱրիստակէս՝ իրեւ այն Սիւնհոգոսին Հարց մին եւ ժողովին կանոնները Հայոց ծանօթացնող, սկսեալ Բիւզանդէն մինչեւ կոմիտաս կաթուղիոսի (610—26) որոնց ծանօթ էին միայն Ագաթանգեղոսն: Իսկ երբ և Պոլսոյ ժողովոյն վրայ կը խօսին, ոչ միայն, ինչպէս բերուած վկայութիւնը հաստատեցին, լաւ տեղեկութիւն

1. Մատգործեան արժանի է «Արիստակէս կամ «Արիստակէս անուն, որ այլց քով նաեւ Ռըտակէս կը գրուի: Ըստ մը «Ռըտակէս» նաեւ ուղղակի խորեանացւոյ գիտն է, եւ անկէ անցած է Բ— դարերու ժամանակագրաց, որ եւ փաստ կրնայ առաւել խորեանաց յետմութեան համար, եւս զի առաջին անգամ խոր. քով կը գտանհիւր Մառնոյ «Մեթոդոս նեմի պէս Արիստակէս «Ռըտակէս»ին, խորեանացւոյ բովանդակ պատմութեան մէջ 2 անգամ կու գայ «Արիստակէս (8անկ Գորց, էջ 68), իսկ «Ռըտակէս» 11 անգամ (էջ 176—9, 188): Մինչ Եւ չ'արուի վերջ միշտ «Արիստակէս կամ Արիստակէս, նաեւ կը գործածուի եւ ոչ երբէք «Ռըտակէս», գոնէ որովք ինքն ծանօթ է. այսպէս Բիւզանդ (8-րդ դարականներ, էջ 6, 9, 22) չորս անգամ, Զ—Ի դարերու կաթուղիոսաց թղթի մէջ (Հմմտ. Գիրք թղթ. էջ 44: 51, 88, 215) Ագաթ Նիկիոյ ժողովոյն Հարց 8-անկն մէջ «Արիստակէս», (Patrium niceanorum nomina, Lipsiae 1897 հայ. էջ 198 յուս. «Αγοστανος, էջ 65 կամ «Αγοστανος 72: Մար. Արիստակէս առօրծոյ) էջ 104): Նոյնպէս Ագաթանգեղոս, թէ եւ Վենետիկեան ապագրութեանց մէջ միշտ «Արիստակէս, (7 անգամ) զորոշուած է, սակայն քննելով Ագաթանգեղոսի եւ Մատնագրական ձեռագրին (Թիւ 314) գտանք 6 անգամ «Արիստակէս, (տեղ մը գրուած «Առատակէս») եւ մի անգամ Ռըտակէս (Թւ. 193ա) զոր գրի լիովակ կը համարեն: Յետ խորեանացւոյ առաջին անգամ է հանդիպենք «Ռըտակէս, նաեւ ին Սեբեոսի քով (էջ 127—129, երեք անգամ), եւ այն Ներսէս Գ. Շինող (840—871) թղթին մէջ, որ եւ առաւելուսովս կ'ընէ այն թղթին վաւերականութիւնն, այսինքն է զարուն գրուած ըլլալը, որուն վրայ արդէն 1856ին կասկած յարուած էր (Հմմտ. Հ. Գ. Գաթըրճեանի «Սեբեոս եպիսկոպոս պատմագիր, վերաբերելով ընտիր յօդածներն «Եւրոպայէ, 1852 տարւոյ 21, 26, 31 թուերուն մէջ. մասնաւոր էջ 83): Կը կարգադր անգամ մը նաեւ Սուտ-Գովհ. Իմաստասիրի «Վսիւ Ժողովոյն, գրութեան մէջ (Գիրք թղթ. 220) որուն գրութեան ժամանակն կ'անցնի Թ դարն, ինչպէս տեսանք այլուր (տեւ էջ 19):

2. Կոմիտաս կաթուղիոսի խօսքերն են. «Չարգարիք երկը ժողովից ցոյցուիլ է պատահ. ամենասուր երբորս գծուեանն. սահմանու. զոր ետեւ է Գովհ. աստուածաւունչ Ս. Հարցն որ է Նիկիոյ, որոց գլուխ Ս. Արիստակէս հայապետ Հայոց մեծաց. առաջին (նշումը) զՆերսէս. Ըստ նմին եւ ՃԾԵԹ որ ի հաստատեան պատմութեան զմեզման, որը մատնաւորէն ընդ Հոգին սուրբ, նշումներն եւ ի բաց ընկերին, նշումպէս եւ Մթն որ յեփեսոս ժողովեցան, եւ զամպարեան Ներսէս նշումներն, եւս: Ըստ այսմ ոչ միայն Ս. Ներսէսի անուն լինալ այլ եւ ոչ դեւ և Պ. ժողովոյն մէջ բուն նշումներն անունն, զոր խորեանցի բացայայտ կը լինէ:

նորոգեալ մերժեցին զՄա-
կեդոն եւ զամենայն Հոգե-
մարտն:

Յոյն կոյս Համբառնալ ա-
ռաքելու (418) ... իսկ այր
մեծ էր Նիկեոսարի անուն
... յեպիֆանոսոս թիւն (Ա.
Պոլսի) նախակարգեալ...
(419).... Եղաքիս, որ
յս Բաղնիկի մարտի
պարտիկացի եպիֆանոս,
եւ Գրիգոր Նիւսիսի կապ-
պապուս եւ այս քաղաք
Նիկիոսիցիոս որ ի Վիկտորի
(Victor, անշուշտ ձեռա-
գրեալու աղտ. թիւն) (420):

Աւելորդ է Սոկրատէի վերադասածներու վրայ
խօսիլն, որովհետեւ առաջին անգամ հոս չէ որ կը
պատահինք:

Թալեդա՞ն է ուրեմն խորենացիին ինք զինքն
Ե գարու Հեղինակ կերպարանը, որուն վրայ զար-
մանք կը քանանանք երբեմն կոնիստ: Այս,
մեք իսկ կը զարմանանք այն անապրեութեան
վրայ, զոր ցուցադատ է նեոստրաֆանացի եւ միա-
բնեայն նկատմամբ, սակայն ամենեւին այնչափ հի-
ացուցիչ չէ այս, ցորաքի որ խորենացիին ինք զինքն
այդ յայտնի ժամանակներէ յառա՛ծ կ'ուզէ ձեռա-
ցնել: Բայց թէ երբեք մտքէն կրնա՞ր անցնել
Ի—Ը գարեալ մէջ. թէ 381թ ժողովն Ե գարու
Բ խորեն Հաղեւ սկսաւ ծանօթանալ, այն իսկ է
խնդիրն, որուն պատասխանը ժխտականապէս
տունիք արգէն:

* Ն. Ա.

ՀԻՊՊՈԼԻՏԵՆՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՊԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀՅՈ ՔՐԻՍՏՈՍԻԱՆԻՅԵՆ ՎՐՈՅ՝

Պրոֆ. Գրիգոր Խալաթեանի այս գործինը,
Wiener Zeitschrift-էն (XVIII. Հատը. — 2 տարւոյ ներս
182-186) «ամբողջական թարգմանութեան», կը ներ-
կայացնենք Հանդիսի ուսումնասնել ընթերցողաց,
ինչպէս որ Հնդ. 1903 Օգ. — Սեպ. թուոյն մէջ ներս
284 խոստացած էինք: Միանգամայն ընթերցողաց
մտադրութիւնը կը 'բախիրենք' անցեալ տարւոյ Հան-
դիսի 1. թուոյն Յորդ երեսին:

Քանի մը տարի յառաջ Մովսիսի
խորենացւոյ «Հայոց Պատմութեան» ընագրին
մանրամասն ուսումնասիրութեան ձեռք զարկած
ժամանակն նպատակս էր ասոր բուն աղբիւրները
ճանչնալ, ինչպէս նաեւ այսո՞ւ ասոր հետ
կապած ամենակարեւոր ինքնութիւնը —
արժանահաւատութեան ինչ աստիճանի ըլլալուն
եւ խմբագրութեան ժամանակին — վերջնական
լուծման ձեռնտու ըլլալ — ուստի 1896 տարին՝
իմ ուսումնասիրութեան արդիւնքը հրա-
պարակեցի, որ Հայ պատմագրին երկին կէսը
գրաւած էր: Եւ որովհետեւ հիմայ, Մովս.
խոր.ւոյ վրայ քննութեանս երկրորդ ու վերջին
հատորին ապագրութիւնը կը սկսիմ, կ'ուզեմ՝

այն այս աշխատութեանս լոյս տեսնելէն
յառաջ՝ հետաքրքրական գիւտի մը վրայ
տեղեկութիւն տալ:

Հայերէն ձեռագրոց մէջ Ափրիկանոսի
եւ Հիպպոլիտոսի հետքը փնտռած ասեմս,
զորմէր խորենացին Բ. Գրոց Ժ.Գ. Գլխոյն մէջ
Արտաշէս Անոյն պատմութեան առթիւ կը
յիշատակէ, Վենետիկոյ Միխիլարեան Միաբա-
նութեան Մեծարգոյ Հարց մատենադարանին
մէջ փոքրիկ ձեռագրի մը հանդիպեցայ, որ
հետեւեալ տիտղոսը կը կրէր «Մովսեսի
խորենացւոյ եւ Անդրեասի» (ժամանակագրու-
թիւն — անշուշտ): Այս երկը ցայժմ ամենեւին
քննութեան ենթարկուած չէ, թէեւ մասնա-
գիտաց յորդովին անծանօթ չէր: Այս գրու-
թեան ընթերցուածը շարունակած ժամանակս՝
Հոլովմայեցի Հիպպոլիտոսի ընծայեալ Ժա-
մանակագրութեան մը (Liber generationis)
լատիներէն ծանօթ խմբագրութեան բառացի
թարգմանութիւնն — ի մեծ հաճութիւն իմ —
առջեւս ելաւ: Այս փոքրիկ գրութեանս ոչ
միայն Հայ պատմական գրականութեան, հապա-
նաեւ մասնաւորաբար բիւզանդեան ժամանա-
կագրութեան համար ունեցած կարեւորութիւնն
ի նկատի առնելով՝ նոյնը ապագրութեան կը
պատարաստեն: Եւ հիմանդնէ իսկ այս մեծարեալ
ժողովոյն մէջ՝ ասոր վրայք քանի մը տեղեկու-
թիւն տալը՝ անպատահ չէմ համարիր:

Ինչպէս ըսինք, ձեռագրին վերնագիրն է.
«Մովսեսի խորենացւոյ եւ Անդրեասի» — ըստ
Վենետիկոյ օրինակին, եւ «Մովսեսի խորենաց-
ւոյ, Անդրեասի եւ Անանիայ Էփրակացւոյ» —
ըստ օրինակին Իշմիածնի կաթողիկոսական մա-
տենադարանին, ինչպէս որ անձամբ ալ նոյնը
հոն աչքէ անցնողք եմ: Չեռագիրս կը
սկսի Ագամէն եւ անոր ետեւի յաջորդներէն
եւ կը հասնի մինչեւ Նոյ՝ իւրաքանչիւրին
ծննդեան ու կենաց տարիներն ուրոյն ուրոյն
նշանակելով: Չեռագրին այս մասը, որ (իմ
ձեռագրին մէջ) երկու երես բռնած է, աղբեր-
քն է — Մով. խորենացիէն հանուած է: Ասոր
կը յաջորդեն ուրիշ աղբերք մը՝ — Անդրե-
ասէն՝ Նոյայ երեք որդւոց՝ Սեմայ, Գամայ եւ
Թափթի սերունդները մանրամասնաբար թուե-
լով ասոնցքն յառաջ եկած ամեն ծանօթ
ժողովուրդներէ եւ ցեղերը եւ նշանակելով
կղզիները, գետերն ու լեռները, նմանապէս
ըսելով թէ որ ժողովուրդները գիր ունենին:
Ասկից ետքը, Փաղեզէն սկսեալ՝ կը յիշուին
մի առ մի հրէից նահապետները, գաւառւորները,

¹ Ի Համբուրգի յամբ 1802՝ Արեւելագիտաց Ժ.Գ. համա-
ժողովոյն առջեւ կարգադրուած հաւաքութեան թիւն մը: